

TUVA TÜRKÇESİNİN DİYALEKTLERİ*

The Dialects of Tuvan Turkish

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU**

ÖZ

Bugün Rusya Federasyonuna bağlı, özerk bir cumhuriyet olan Tuva Cumhuriyeti'nde (Tıva Respublika) Tuvaca, Rusça ile birlikte ikinci resmî dil olarak kullanılmaktadır. Edebî dilin dayandığı merkez diyalektin yanı sıra Tuva Cumhuriyeti sınırları içindeki Tuva diyalektleri ve cumhuriyet sınırları dışındaki Tuva Türkçesi diyalektleri üzerindeki çalışmalar son zamanlarda artmaktadır. Biz bu makalede, Tuva diyalektleriyle ilgili ilk çalışmalar, Tuva diyalektlerinin sınıflandırılması, Tuva diyalektlerinin sınıflandırılması üzerine yeni düşünceler, diyalektlerin ayırıcı özellikleri ve Tuva diyalektleriyle ilgili son çalışmalar üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Türk lehçeleri, Tuva Türkçesi, Tuva Türkçesinin diyalektleri.

ABSTRACT

Tuvan language is used as a second official language in the Republic of Tuva which is an autonomous republic and depending on Russian Federation. The studies on not only central dialect but also Tuvan dialects within the territory of Republic of Tuva and outside the territory of Republic have increased recently. In this article we will analyze the first studies on Tuvan dialects, classification of Tuvan dialects, the new ideas on the classification of dialects, differential properties of dialects and recent studies on the Tuvan dialects.

Keywords; Turkish dialects, Tuvan, the dialects of Tuvan Turkish.

GİRİŞ

Kendilerini “Tıva”, “Tıva kiji” olarak adlandıran Tuvalar, bugün Rusya Federasyonu içerisinde özerk cumhuriyetleri olan ve tarihte ilk “Bağımsız Türk Cumhuriyeti”ni kuran (1921-1944 Tannu-Tuva, 1926’da Tıva Arat Respublika) Türk topluluğudur. Bugün cumhu-

* Bu yazı, “2. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 19-25 Nisan 2010 Çeşme”de sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve kısmen değiştirilmiş hâlidir.

**Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, İZMİR. E-Posta: vk.gundogdu@hotmail.com

riyette 310 bin kişi yaşamaktadır ve nüfusun %70'ini Tuva Türk'ü oluşturmaktadır. Bunun dışında Moğolistan'ın Bayan-Ülegey Tsengel sumusunda¹, Buyant Kobdo, Tsagaan-Nuur Hubsugul aymaklarında² Moğol Tuvaları yaşamaktadır. Ancak buralardaki Tuva nüfusunun kesin olmadığı bilinir³. Yine Çin'de Xinjiang (Şinciang) Uygur Özerk Bölgesi'nde Tuvaların yaşadığı bilinmektedir.

Önce Moğolistan daha sonra Çin hakimiyetinde hayatlarını sürdüren Tuvalar, 1921'de bağımsız cumhuriyetlerini *Tannu-Tuva* adıyla kurmuşlardır. Bu cumhuriyetin adı 1926'da *Tıva Arat Respublika* (Tuva Halk Cumhuriyeti) olarak değişmiş ve varlığını ancak 1944'e kadar sürdürebilmiştir.

Tuva Türkçesi, yapılan tasnif denemelerinde G. J. Ramstedt'e göre Kuzey grubu-d- bölümünde, A. Samoyloviç'in denemesinde Uygur-kuzeydoğu grubunda d- grubu bölümünde, L. Ligeti'de Sibirya Dilleri bölümünde, S. E. Malov'da Orta dönemde Tuva çağdaş güney Sibirya, Orta Kırgız ve Uygur Türkçelerine yakın olarak, N. A. Baskakov'da Doğu Hun başlığı altında Uygur grubu bölümünde Tuva (Uranhay, Soyon) olarak, J. Benzing ve K. H. Menges'de Kuzey Türkçesi bölümü altında Tuva (Soyon, Uranhay, Karagas) olarak verilmiştir. R. R. Arat, kendi tasnifinde Türk Lehçelerini A. Türk lehçe grupları B. Türk şive grupları başlıkları altında verir. Tuvaca da Türk şive grupları başlığı altında d grubu (Sayan) alt başlığında yer alır. G. Doerfer, Türk lehçelerini 7 gruba ayırır, Tuvaca, Kuzey veya Güney Sibirya grubu altında değerlendirilir. T. Tekin, kendi tasnifinde Tuvacayı (Karagas diyalekti ile birlikte) adaq alt grubunda gösterir.

1. Tuva Diyalektleriyle İlgili İlk Çalışmalar ve İlk Tespitler

Tuva Türkçesi ve ağızları üzerindeki çalışmalar 18. yüzyılın başlarından itibaren yapılagelmiştir. Ancak bu çalışmalar sadece materyal toplama ve yayınlama düzeyinde olmuştur. G. F. Müller 1730'lu yıllarda Toju Tuvalarına ait sözler derlemiş, P. S. Pallas da Zoografya adlı kısa sözlüğünde bu 23 kelimeyi yayınlamıştır. 19. yüzyıl ortalarında M. A. Castrén Toju'da Sıstık-Hem'de derlediği 400 kelimeye sözlüğünde Soj. (Soyot) kısaltmasıyla yer vermiş ve Tuvaların Türk dilli bir halk olduğunu onaylamıştır. Yine 1861'de V. V. Radloff Tuva'nın batı bölgesine Kara-Höl'e gider ve burada yaptığı derlemeleri 1866'da yayımlar.⁴ Radloff, yapmış olduğu yayınlara Tuvacanın batı diyalektinin bazı özelliklerinin ilk kaydını da gerçek-

¹ Sumu: İdari bölge.

² Aymak: Moğolistan'ın idari bölümlerine verilen ad

³ B. Bayarsayhan, "O nekotorih leksişeskih osobennostyah yazıka Tsengel"skih Tuvintsev severo-zapadnoy Mongolii", **Uçeniye Zapiski**, Vıpusk XIX, Kızıl, 2002, s. 179.

⁴ Castrén ve Radloff'un Tuva Türkçesi ve ağızlarıyla ilgili çalışmalarını konu alan B. İ. Tatarintsev'in Uçeniye Zapiski 1973'te yayımlanan "O Materialax V.V. Radlova po Tuvinskomu Yazıku" ve "Yazıkoviye Materialı po Tuve v Publikatsiyax M. A. Kastrena" adlı makaleleri önemli bilgiler içermektedir.

leştirmiştir. Örneğin: *andıy* (ındıg yerine) “öyle”, *adazıbıla* (adazı-bile yerine) “babasıyla”, *aldıñ ize* (alziñza yerine) “alsan” gibi.⁵

N. F. Katanov, 1889 yılında Tuva'nın, bugün Tuva edebî dilinin dayandığı merkez ağzlarının konuşulduğu, Bii-Hem, Ulug-Hem ve Dzun-Hem kojuunlarında⁶ bulunmuştur. Katanov'un 1903'te yayımlanan Tuvacanın ilk grameri olan “Opıt İssledovaniya Uryanhayskogo Yazıka” adlı eseri bu bölgelerdeki gözlemleri ve malzemelerine dayanarak kaleme aldığı ve daha sonra Tuvacanın edebî dilinin kaynağı olacak merkez diyalektin malzemesini oluşturan önemli bir bilimsel yapıttır. N. F. Katanov'un yapmış olduğu ilk tespitlerden örnekleri şu şemayla gösterelim:⁷

		Katanov	Edebî Dil
Fonetik	-m-~v-	çime emes	çüve “şey” eves “değil”
	-d-~l-	odurar	olurar “oturmak”
	-h-~y-	ihı	iyi “iki”
	-şk-~kş-	ökşü	öşkü “keçi”
	n-~l-	nama	lama “lama”
	a-~ı-	andıg	ındıg “öyle”
	I-~o-	oşkaş	ışkaş “gibi”
	e-~ö-	edirek	ödürek “ördek”
Leksik	sıstık balançak aga	sırtık “yastık” urug, ool “oğul” akı “ağabey”	
Gramerlik	Yön gösterme	-gıdı/-gidi	-çe
	-ıvıt-	-ıvıt-	-(I)p(t)-

N. F. Katanov'un Tuva'nın merkez bölgelerinde dolaştığı ve derlemeler yaptığı bilinmektedir. Yukarıda tespit edilmiş dil özelliklerine Tuvacanın bugün sınıflandırılan bütün diyalektlerinde rastlanmaktadır. Ayrıca N.F. Katanov, bu çalışmasında Tuvaların küçük farklarla konuştukları sonucuna ulaşmıştır.⁸ Bu da demek oluyor ki 1880'li yıllarda tüm Tuva'da herkesin bildiği genel bir Tuvaca konuşuluyordu ve Tuva diyalektleri 1880'li yıllardan sonra

⁵ Y. Ş. Hertek, “Sravnenie dialektnih materialov sovremennogo tuvinskogo yazıka s materialami N. F. Katanov”, **Gumanitarne İssledovaniya v Tuve**, Moskva, 2001, s.80.

⁶ Kojuun: Tuva'da devrim öncesinde, Tuva Halk Cumhuriyeti zamanında yapılan idarî bölge adlandırması.

⁷ Y.Ş. Hertek, age., s.81.

⁸ Ş. Ç. Sat, **Tıva Diyalektologiya**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl, 1987, s.11.

ortaya çıkmaya başladı.⁹ Yani bu tarihten sonra bazı fonetik, morfolojik ve leksik özellikler bazı diyalektlerde koyulaşmış kalmış bazılarında silinmiştir.

Tuva ağızlarıyla ilgili esaslı çalışmalar 20. yüzyılın ortalarına doğru başlamıştır. İlk olarak Toju (Todju) ağızı araştırılmıştır. T. İ. Artsıbaşeva 1935 yılında yayımladığı bir makalede Toju diyalektinin bazı özellikleri üzerinde durmuştur. T. İ. Artsıbaşeva bu çalışmasında ilk olarak Toju diyalektinin fonetiğini, sözlük ve gramer malzemesi oluşturmayı denemiştir.¹⁰

1940'lı yıllarda Tuva Halk Cumhuriyeti Bilim Komitesi, Tuva ağızlarına ait sözlerin toplanması için karar çıkarmış ve bir program hazırlamıştır. Bu kararlar öğretmenlerden oluşturulan gruplar derleme çalışmalarına başlamıştır. Toplanan malzemelerden fonetik (ilk dikkati çeken fonetik farklılık faringalizasyondur (gırtlaksıllaşma): *e't – et*; ayrıca *b- / p-: bar- par; -v- / -m-: eves – emes vb.*), morfolojik (*olurar – orar – odugar* “oturmak”) ve leksik (*baldı – süge* “balta”) farklılıklar tespit edilmiştir.

1950'li yıllarda asıl sistemli çalışmalar Tuva Dil Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü çalışanları tarafından yapılmıştır. Bu yıllarda A. A. Pal'mbah, Z. B. Çadamba, G. Babuşkin gibi araştırmacıların önemli hizmetleri olmuştur. Bu bilim adamlarının yaptıkları yayınlar Tuva diyalektolojisi için temel oluşturacak öneme sahiptirler.

2. Tuva Diyalektlerinin Sınıflandırılması

Tuvacadaki ağız farklarının oluşum nedenleri arasında belli başlı sebepler öne sürülür. Bunlardan en önemlileri arasında, Tuva halkının etnik yapısı içine farklı grupların dâhil olması (örneğin kuzeydoğu bölgesinde Toju halkı arasına Ket ve Samoyed unsurları karışmış, güneydoğu bölgesinde ise daha çok Moğol unsurları etkili olmuştur), ülkenin farklı farklı yönetimlere ayrılması ve coğrafi koşullardan dolayı aradaki ilişkilerin zayıflaması, her yerin bulunduğu özel koşullarından ve ilişki içinde oldukları halkların dillerinden etkilenmesi gibi etkenler sayılabilir.¹¹

Tuva diyalektlerinin adlandırılmasında coğrafi terimler kullanılmıştır.

A. A. Pal'mbah, Tuva diyalektlerini 3 grupta toplamıştır.

1. Orta Diyalekt (Çöön-Hemçik, Çaa-Höl vd.)

2. Batı Diyalekti (Barın-Hemçik, Bay-Tayga)

3. Doğu Diyalekti (Kaa-Hem, Tes-Hem vd.). Bunun dışında Doğu diyalekti içinde en ilginç özellikler taşıyan Toju diyalektidir.¹²

⁹ Y. Ş. Hertek, age, s.83.

¹⁰ Z. B. Çadamba, **Todjinskiy Diyalekt Tuvinskogo Yazıka**, Tuvinskoye Knijnoe İzdatelstvo, Kızıl, 1974, s.10.

¹¹ D. A. Monguş, Ş. Ç. Sat, **Sovet Üyede Tıva Dıldın Xöğjüldezi**, Kızıl, 1967, s. 43.

¹² A. A. Pal'mbah, “O klassifikatsionnih priznakah territorial'nih dialektov Tuvinskogo yazıka”, **Uçeniye Zapiski**, Vıpusk XIII, 1968, s. 232.

A. A. Pal'mbah, yarım bıraktığı aynı çalışmasında toplanan malzemelerden Tuva diyalektlerinin ayırıcı şu fonetik, morfolojik farklarını not etmiştir:

Fonetik:

- faringal sesler ve normal seslerin bulunması (*o't* “ot” – *ot* “ateş”)
- söz başında tonsuz ve tonlu ünsüzlerin bulunması (*tañgırak* // *dañgırak* “ant, yemin”)
- *iyi* “iki” sayısının farklı kullanımları (*iyi* // *in'i* // *ijî*)
- söz başında m- ~ b- denkliği (*morzuk* // *borzuk* “porsuk”)
- söz başında y- ~ ç- seslerinin denkliği (*çer* // *yer* “yer”)
- söz başında k- ~ x- seslerinin denkliği (*höl* // *köl* “göl”)

En önemli morfolojik farklılıklar:

- sonu l ile biten kelimelere gelen çokluk ekinin ilk ünsüzünün değişmesi veya aynı kalması (*şiller* // *şilder* “şişeler”)
- dudak uyumunun olup olmaması (*düktün* // *düktiñ* “tüyün”)
- yön gösterme hâlinin farklı şekillerle gösterilmesi (*dıtçe* // *dıtça* // *dıttıva* “ağaca doğru”)
- l, m, n, ñ ile biten sözlere çıkma hâli ekinin farklı şekillerinin gelmesi (*akızından* // *akızınnan* “ağabeyinden”)
- şahıs ve gösterme zamirlerinin ilgi hâli ekiyle kullanıldığında değişime uğraması (*meeñ* // *meniñ* “benim”, *mooñ* // *monuñ* “bunun”)
- gösterme zamiri ve zarfların söz başında a, ı seslerinin tercihi (*ındıg* // *andıg* “öyle”, *ında* // *anda* “orada”)
- döo gösterme zahirinin farklı kullanımları (*doo* // *döö* // *duu* // *düü* // *dee* // *dii* “şu”)
- şart kipinin farklı kullanımları (*bolzumza* // *bolzam* // *boldum bize* // *boldum erze* “olsam”).¹³

Z. B. Çadamba'nın önemli bir çalışması olan “*Todjinskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*” adlı eserinde Tuva Diyalektlerini *Merkez diyalekt* (Dzun-Hemçik, Övür, Barın-Hemçik, Bay-Tayga, Mönğün-Tayga ve Ulug-Hem bölgesinin bir kısmını kapsamaktadır) ve *Toju Diyalekti* (toju bölgesini kapsamakta ve nehir ve tayga olmak üzere iki ağız bulunmaktadır) olmak üzere iki büyük gruba ayırmıştır. Bunlar dışında kalan bölgeler ise (Kaa-Hem, Tes-Hem, Erzin, Bii-Hem, Tandı ve Ulug-Hem bölgesinin bir kısmı) bu iki büyük diyalektin karışımı bir diyalektle konuşmaktadırlar ve üçüncü bir grup oluştururlar.¹⁴

Tuva Diyalektleri ve sınıflandırılmasıyla ilgili günümüze kadar önemini koruyan çok değerli bir çalışma Ş. Ç. Sat tarafından yapılmıştır. Ş. Ç. Sat, N. A. Baskakov'un daha 1964'te

¹³ A.A. Pal'mbah, age, s. 234-235.

¹⁴ Z. B. Çadamba, age, s. 15.

yapmış olduğu sınıflandırmayı¹⁵ 1970-1980 yılları arasında yapılmış olan pek çok araştırma sonucunda kesinleştirmiş ve kendi sınıflandırmasını da buna dayandırmıştır. “Tıva Diyalektologiya” adlı eserinde Tuva diyalektlerini 5 gruba ayırmış ve bunların en dikkate değer fonetik, morfolojik, leksik özelliklerini göstermiştir. Ş.Ç. Sat’a göre Tuva diyalektleri:

1. Töp Dialekt (Merkez Diyalekt): Nüfusun çoğunluğunun yaşadığı bölgeleri kapsayan ve edebî dilin dayandığı diyalekttir. Çöön-Hemçik, Süt-Höl, Övür, Ulug-Hem, Bii-Hem bölgelerinde, Tandı bölgesinin kuzeybatı tarafındaki alanı kapsar.

2. Барын Dialekt (Batı Diyalekti): Bay-Tayga, Möñgün-Tayga, Барын-Hemçik bölgelerini kapsar ve bu diyalekte Altaycanın bazı özellikleri görülür.

3. Murnuu-Çöön Dialekt (Güney-Doğu Diyalekti): Tandı, Tes-Hem, Erzin bölgelerini kapsar ve bunlarda da Moğolcanın etkisi görülür.

4. Soңgu-Çöön Dialekt (Kuzey-Doğu Diyalekti): Toju bölgesini kapsayan ve Tuvacanın en özel diyalektidir. Bu grup içinde de xem (nehir) ve tayga (dağ) ayalga (ağız) bulunmaktadır.

5. Kaa-Hem Ayalgazı ve Tere-Höl Ayalgazı: Bu grup karışık ağız özellikleri taşıdıkları için ayrı bir grupta değerlendirilir. Kaa-Hem ağızında Toju ve güneydoğu diyalekt özellikleri ağır basarken Tere-Höl ağızında ise merkez, güneydoğu ve kuzeydoğu diyalektlerinin özellikleri görülmektedir.¹⁶

Bu sınıflandırmada Ş. Ç. Sat, Kuzeybatı Moğolistan’ın Bayan-Ölgiy aймаğının Tsengel sumusunda, “Kobdo aymak”ının Buyant sumusunda ve yine Moğolistan’ın Xubsugul (Xövsgöl) Zavhan aймаğında Tuvaların yaşadıklarını ve bunların dilinin Tuva edebî dilinden farklı olduğunu ve ayrı bir diyalekt olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler; ancak kendi sınıflandırmasına bunu dâhil etmez. Ayrıca Çin’deki Tuvallardan da bahsetmemiştir.

¹⁵ Bk. N. A. Baskakov, Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya dialektnih sistem sovremennih tyurksih yazikov, Moskva 1964.

¹⁶ Ş. Ç. Sat, age, s. 25.

3. Tuva Diyalektlerinin Sınıflandırılması Üzerine Yeni Düşünceler

Ş. Ç. Sat'ın yapmış olduğu bu sınıflandırma geçerliliğini uzun süre korumuştur ve hâlâ önemli bir başvuru kaynağıdır. Ancak günümüzde Tuva diyalektlerinin yeniden sınıflandırılması konusu, Tuvaların kütleler hâlinde Tuva Cumhuriyeti dışındaki alanlarda da yaşama- larından dolayı gündeme gelmiş ve bu konuda düzenlemelere ve eklemelere ihtiyaç duyul- muştur. Bu ihtiyaçla yapılmış olan önemli bir çalışma M. V. Bavuu-Sürün ve diğerleri tara- fından kaleme alınmış “*K voprosu o klassifikatsii dialektov Tuvinskogo yazıka*” (Tuva diya- lektlerinin sınıflandırılması sorunu üzerine) adlı çalışmadır.¹⁷ Bu çalışma, 1990'lı yıllardan başlayarak Kuzeybatı Moğolistan ve Tuva'da yapılmış ağız çalışmaları ve malzemelerinden yola çıkarak oluşturulmuştur.

Günümüzde Tuvalar, Çin'in Şincan Uygur Özerk bölgesinde, Moğolistan'ın Tsengel Bayan-Ölgiy, Buyant Kobdo, Tsagaan-Nuur Hubsugul sumularında ve merkez aymaklarda yaşamaktadır. Ancak buralarda yaşayan Tuvalar hakkında şimdiye kadar elle tutulur malze- meler bulunmamıştır, bu nedenle ağız özellikleri bakımından çok özel olsalar da bu bölgeler daima sınıflamalar dışında tutulmuştur. Sınıflamalar yapılırken bölgesel ayrıma gidilmiştir ve bu ağız bölgelerinin sınırları arasında ve sayılarında da farklı görüşler oluşmuştur ama beş ağız bölgesi üzerinde bütün araştırmacılar hem fikir olmuşlardır. Yapılan alan araştırmala- rında bu bölgelerin fonetik özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ortaya konan fonetik, morfolojik ve leksik özellikler (örneğin Toju'da edebî dildeki ç'nin nazal y şeklindeki farklı telaffuzu, Tere-Höl diyalektinde farıngal seslerin bulunmama- sı gibi) etnik grupların ağız özelliklerini göstermektedir. Yani bu farklılıkların nedeni etnik gruplardır.¹⁸

Tuva ağızlarıyla ilgili devam eden yanılgıların ele alınması ve bunların yeni çalışma- larla düzenlenmesi dil çalışmaları için daha doğru sonuçlar doğuracaktır.

Dolayısıyla son çalışmalarda bölge ağız araştırılırken o bölgede yaşayan halkın nere- den geldiği ve etniği de dikkate alınmaya başlanmıştır. Tuva'da yaşayan “Soyan, Kırgız, Dar- gat, İrgit, Çoodu” gibi boylar kendi dil özellikleriyle birlikte yaşadıkları yerlerin dil özellik- lerini de almışlardır. Bazı fonetik özelliklerin bazı ağızlarda belirgin bazılarında silik olmasın- ın en önemli nedeni bu kabul edilebilir.

Tuvacanın ağızlarında etnik özelliklerin etkili olduğu söylenebilir. Merkez Tuva'daki ve Kuzey Moğolistan'da yaşayan Tuvaların dilinin eskiden tek bir dil olduğu söylenebilir. Muhtemelen bu bölgelerde eski Çikler yaşıyordu. Toju ve Tere-Höl halkının dilinde ise baş- ka bir etnik gurubun dil özellikleri bulunmaktadır. Bu yüzden Tuva ağızlarında birkaç kat- man yaşamaktadır. En temelde korunmuş özellikler ki bunlar G. K. Verner'e göre Yenisey özellikleridir, V. M. Nadelyayev'e göre ise Çik özellikleridir, sonra Eski Uygur katmanı, son- ra Moğolca ve ağızları katmanı bulunmaktadır.¹⁹

¹⁷ M.V. Bavuu-Sürün, U. Tsetsegdar, H. Gansux, B. Bayarsayhan, “K voprosu o klassifikatsii dia- lektov tuvinskogo yazıka”, Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal, 2009-No:3, s. 158-165.

¹⁸ M. V. Bavuu-Sürün vd., agm, s. 160.

¹⁹ M. V. Bavuu-Sürün vd., agm, s. 164.

4. Tuva Diyalektlerinin Ayırıcı Özellikleri

I. Fonetik Özellikler

Tuva diyalektlerinde görülen fonetik ayrılıklar şu noktalarda toplanabilir: Önce başlıklar hâlinde en önemli fonetik ayrılıklara daha sonra ayrıntılara ve yeni düşüncelere yer vereceğim.

1. Gırtlaksı (faringal) seslerin olup olmaması

Tuvacanın fonetiğiyle ilgili ilk dikkati çeken özellik gırtlaksılaşmadır (faringalizasyon). Daha önce de belirttiğimiz gibi ilk çalışmalarda da ilk tespit edilen özellik budur. K. A. Biçeldey tarafından yapılmış olan bir çalışmada²⁰ Tuvacadaki gırtlaksılaşma ele alınmış ve 15 bin gırtlaksı ünlü taşıyan kelime listesi verilmiştir. Peki Tuva diyalektlerinde gırtlaksılaşma ne durumdadır?

Tuva ağızları içinde en tartışmalı ve ilginç olan bölge güneydoğu diyalektidir. Tuva Cumhuriyeti'nin Kungurtug, Erzin, Tes-Hem kojuunlarını içine alan bu diyalekt grubu için belirlenen fonetik özellikler arasında faringal seslerin bulunmaması en belirgin özelliktir. Ancak, Seren yapmış olduğu çalışma sonucunda buranın ayrı bir ağız bölgesi olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler.²¹ Gerçekten de Tuvacanın güneydoğu diyalekti için belirlenen fonetik özelliklerin Kungurtug halkının dilinde belirgin olarak bulunduğu, Tes-Hem ve Erzin'in bir kısmında ise bulunmadığı tespit edilmiş durumdadır.²²

Güneydoğu diyalektinde gırtlaksılaşmanın (faringalizasyon) olmamasını Kunaa²³ ve Kuular²⁴ Moğolca etkisi olarak belirtmişlerdir. Ancak, bu görüşler kabul edilecek olursa Moğolca konuşan Tuvalarda yani Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Tuvaların dilinde de bu özellikleri bulmak gerekir. İşte Bavuu-Sürün ve diğerlerinin yapmış olduğu çalışmada, Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Tuvaların dilinde, Kobdo ve Tsengel Tuvaları, Tuva edebî diline göre zayıf da olsa gırtlaksı seslerin bulunduğunu ve iki ünlü arasında tonsuz ünsüzlerin bulunmadığını tespit etmişlerdir.²⁵

	Edebî Dil	Batı Diyalekti	Kuzeydoğu Diyalekti	Güneydoğu Diyalekti
Faringalizasyon (gırtlaksılaşma)	+	+	+	-

²⁰ K. A. Biçeldey, Faringalizatsiya v tuvinskom yazıke, Kızıl 1999.

²¹ P. S. Seren, **Tere-Holskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka**, Abakan, 2006.

²² M. V. Bavuu-Sürün vd., agm, s. 161.

²³ A.Ç. Kunaa, Zvukovoy sostav tes-hemskogo govora tuvinskogo yazıka, avtoreferat dis., L. 1958.

²⁴ E.M. Kuular, Osnovnie harakteristiki tuvinskoy reçi jiteley yugo-vostoçnoy çasti Tuvı, Avtoreferat dis., M. 2003.

²⁵ M. V. Bavuu-Sürün vd., agm, s. 161.

2. t-/d-; p-/b sesleri

Tuvacada söz başında (b-p, t-d) tonlu ünsüzleri bulunmamaktadır. Daha doğrusu bu ses, tonlu ile tonsuz arası bir sestir ve bunların ayrı bir fonem olduğu dolayısıyla ayrıca işaretleme gerektiği pek çok kez araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır.²⁶ Ancak 1941-1945 yılları arasında kullanılan Kiril alfabesi esasına göre düzenlenen imlâda bunlar tonlu д-б (d-b) ile gösterilmiştir. Dolayısıyla merkez diyalektlerine dayanan edebî dilde bu ara sesi artık tamamen tonlu sesler olarak çıkarma sürecinde imlânın etkisi olduğu kadar doğal bir ötümlüleşme eğilimi de olabilmektedir. Ancak Tuvacanın güneydoğu ve kuzeydoğu diyalektlerinde ise bu sesler korunmuştur.

3. İki ünlü arasında tonsuz ünsüzlerin varlığını koruması

Bir diğer ayırıcı fonetik özellik iki ünlü arasındaki (intervokal) ünsüzlerin ötümlüleşmemesidir. Bu özelliği, Tuva diyalektlerinden güneydoğu diyalektinde Kungurtug bölgesinde görmekteyiz.

GDD:-t-, -ş-, -s-, -h-, -ç- sesleri iki ünlü arasında korunmaktadır.

ED	GDD
kudu “aşağı”	kutu
bijek “bıçak”	pişek
küzel “istek”	küsel
negeer “talep etmek”	neheer
ajırbas “önemli değil”	açırbas

4. Söz başında Ø- ~ h- denkliği

ED	GDD (Tere-Höl ağzı)
Ø-	h-
erik “kıyı”	herik
örü “yukarı”	hörü

²⁶ Bk. K. A. Biçeldej, “Tıva bijikti bolgaş şın bijilgeni sayzıradır talazı-bile sanaldar”, **Voprosı Tuvinskogo Yazıkoznaniya**, Tuvinskiy Nauçno-İsledovatel'skiy İstitut Yazıka Literaturı i İstorii, Kızıl 1993, s. 40-49.

5. Söz başında n- / l- seslerinin bulunup bulunmaması
Batı diyalektinde görülen bir özelliktir.

ED	BD
n-, l-	Ø-
nom “kitap”	om
lama “lama”	ama

II. Morfolojik Özellikler

En önemli birkaç morfolojik farklılık üzerinde durabiliriz:

1. -(I)p ıt- >-ıvt- (-ıp: zarf-fiil eki, ıt- “göndermek”)

Birleşik bir yapı olan bu ek -(I)p ıt- yapısından ekleşmiştir.

Tuva yazı dilinde bu şekil -(I)p(t)- şeklinde diyalektlerde ise (KDD) -ıvt- şeklindedir ve ayırıcı bir şekildir.

Bu şekil, fiile kesinlik anlamı katar.

KDD (Toju ağzı) bijivider < biji-vit-er “yazacak, yazıverecek”

ED bijipter < biji-pt-er (<biji-vit-er) “yazıverecek”

çorupkan (< çoru-vut-kan) “gitmiş”

2. Yön gösterme eklerinin tercihi

Yön gösterme ekleri Tuva Türkçesi ağzlarında farklı şekillerde kullanılmaktadır.

Şekil	ED	KDD (Toju)	GDD (Tere-öl)	BD (Bay-ayga)	Tsengel ve Tsagaan-Nuur
Yön gösterme eki (Uglaarının Pa-deji)	-çe/-je	-gıdı/-gidi -gudu/-güdü -kıdı/-kidi -kudu/-küdü	-gıdı/-gidi	-dıva/-dive -duva/-düve -tıva/-tive -tuva/-tüve	“kudu” edat olarak

ED : *suurje çoruur men* “köye gideceğim”

GDD : *hooraygıdı* “şehre doğru”

BD : *çayın taygadıva ködeelep üne beer* “yazın çobanlık yapmak üzere taygaya çıkar”

Tsagann-Nuur : *çer kıdı* “yere doğru”

Tsengel : *ajıl kudu* “işe”

3. Şart kip ekinin kullanımları

Tuva Türkçesindeki şart kipi şekilleri diğer lehçelerden farklılık taşır.²⁷

ED	Bay-Tayga ağızı (BD)	Toju ağızı (KDD)	Kobdo Tuvaları	Tsengel Tuvaları
bar-zımza	bar-dımize	bar-sam	-dı-m-sa	-sa-m
bar-zıñza	bar-dıñize	bar-sañ	-dı-ñ-sa	-sa-ñ
bar-za	bar ize (barze)	bar-sa	-sa	-sa
bar-zıvıssa	bar-dıvısize	bar-savıs	-dı-vıs-sa	-sa-k // -sa-vıs
bar-zıñarza	bar-dıñarize	bar-sañar	-dı-gar-sa	-sa-gar
bar-za	bar-zıñarza	bar-sa(lar)	-sa	-sa

Tuva Diyalektleriyle İlgili Son Çalışmalar

Tuva ağızları içinde en tartışmalı ve ilginç olan bölge güney-doğu diyalektidir. Tuva Cumhuriyeti'nin Kungurtug, Erzin, Tes-Hem kojuunlarını içine alan bu diyalekt grubu için belirlenen fonetik özellikler arasında farıngal seslerin bulunmaması ve iki ünlü arasında tonsuz ünsüzlerin korunması en belirginleridir. Ancak, Seren yapmış olduğu çalışma²⁸ sonucunda buranın ayrı bir ağız bölgesi olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Gerçekten de Tuvacanın güneydoğu diyalekti için belirlenen fonetik özelliklerin Kungurtug halkının dilinde belirgin olarak bulunduğu, Tes-Hem ve Erzin'in bir kısmında ise bulunmadığı tespit edilmiş durumdadır.²⁹

Tuva ağızlarıyla ilgili çalışmalar son yıllarda hızını artırmıştır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren hızlanan bu konudaki bilimsel çalışmalar Tuva diyalektleri hakkında daha güvenilir malzemelerin dolayısıyla daha güvenilir bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır. Günümüzde de bu konudaki çalışmalar, hazırlatılan tezler ve müstakil eserlerle daha da büyük ciddiyetle devam etmektedir. Son çalışmalara Tuva dışında yaşayan Tuvaların dil malzemelerinin yansması da yeni bakış açıları kazandırmaktadır. Moğolistan'da yaşayan Tuvaların tanıtılmasında Etnograf-Türkolog Erika Taube'nin büyük katkısı olmuştur. Yine Kuzey Moğolistan'da Hubsugul (Khövsgöl) bölgesinde yaşayan Dukhalar üzerine yapmış olduğu çalışmalarla Tuvacanın ağızlarına büyük katkı sağlayan Elisabetta Ragagnin ve Çin'de yaşayan Tuvalarla ilgili olarak Geng Shimin, Talant Mavkanulı'nı da zikretmemiz gerekir.

Tuva diyalektleriyle ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalar, daha çok bir diyalektin fonetik, morfolojik ve leksik özelliklerini içeren çalışmalar olmuştur. Tuva diyalektlerinin bir sözlüğü ise Mira Viktorovna Bavuu-Sürün ve arkadaşları tarafından hazırlanmaktadır.

²⁷ M. D. Dorju, "Uslovnoe naklonenie glagola v Bay-Tayginskom govore Tuvinskogo yazıka", **Gumanıarnıye İssledovaniye v Tuve**, Moskva, 2001, s. 93-98, M. V. Bavuu-Sürün, agm, s. 163.

²⁸ Bk. P.S. Seren, age.

²⁹ M. V. Bavuu-Sürün, agm, s. 161.

Günümüzde Tuva ağız çalışmaları devam etmekle birlikte bu çalışmaların, sınıflandırmaya Tuva ağızları olarak değil de *Tuva Türkçesinin Ağızları* olarak yansımaları gerekmektedir. Yani, Tuva Cumhuriyeti dışında toplu yaşayan Tuvaların dilleri de bu sınıflandırmaya dâhil edilmeli ve sınıflandırmalar yeniden düzenlenmelidir.

Ayrıca ağızları araştırırken etnik unsurların varlığı dikkate alınmalı ve araştırmalara dâhil edilmelidir.

KAYNAKÇA

- ARAT R.R., “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Makaleler** (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara, 1987, s. 69-149.
- BAVUU-SÜRÜN M.V., TSETSEGDAR U., GANSUX H., BAYARSAYHAN B., “K voprosu o klassifikatsii dialektov Tuvinskogo yazıka”, **Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal**, Vıpusk 3/2009, s. 158-164.
- BAYARSAYHAN B., “O nekotorih leksičeskih osobennostyah yazıka Tsengel”skih Tuvintsev severo-zapadnoy Mongolii”, **Uçeniye Zapiski**, Vıpusk XIX, Kızıl, 2002, s. 179-187.
- BİÇELDEY K. A., “Tıva bijikti bolgaş şın bijilgeni sayzıradır talazı-bile sanaldar”, **Voprosı Tuvinskogo Yazıkoznaniya**, Tuvinskiy Naučno-İsledovatelskiy İstitut Yazıka Literaturı i İstorii, Kızıl 1993, s. 40-49.
- ÇADAMBA Z. B., **Todjinskiy Diyalekt Tuvinskogo Yazıka**, Tuvinskoye Knijnoe İzdatelstvo, Kızıl, 1974.
- DORJU M. D. “Uslovnoe naklonenie glagola v Bay-Tayginskom govore Tuvinskogo yazıka”, **Gumanitarniye İssledovaniye v Tuve**, Moskva, 2001, s. 93-98.
- HERTEK Y. Ş., “Sravnenie dialektnih materialov sovremennogo tuvinskogo yazıka s materialami N. F. Katanov”, **Gumanitarniye İssledovaniya v Tuve**, Moskva, 2001, s.79-83.
- MONGUŞ D. A., SAT Ş. Ç., **Sovet Üyede Tıva Dıldın Xөгjöldezi**, Kızıl, 1967.
- NADELYAYEV V. M., “U istokov Tuvinskogo yazıka”, **İssledovaniya po Tuvinskoy Filologii**, Kızıl, 1986, s. 53-63.
- PAL'MBAH A. A., “O klassifikatsionnih priznakah territorial'nih dialektov Tuvinskogo yazıka”, **Uçeniye Zapiski**, Vıpusk XIII, 1968, s. 232.
- SAT Ş. Ç., **Tıva Diyalektologiya**, Tıvanın Nom Ündürer Çeri, Kızıl, 1987.
- SEREN P. S., **Tere-Holskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka**, Abakan, 2006.
- TEKİN T., “Türk Dili ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, **Erdem**, c. 5, S. 13, Ankara, 1990, s. 141-169.
- VERNER G. K., “K problema proishojdeniya faringalizatsii v Tuvinskom i Tofalarskom yazıkah”, **So-vetskaya Tyurkologiya**, No: 5, 1972, s. 17-24.

Kısaltmalar

ED: Edebî dil

BD: Batı diyalekti

GDD: Güneydoğu diyalekti

KDD: Kuzeydoğu diyalekti